

Opponensi bírálat
Óze Sándor
Apokaliptikus időszemlélet
a korai reformáció Magyarországon
(1526–1566)
című akadémiai doktori értekezéséről

A magyar reformáció kutatása számos tudomány szakterülete között oszlott meg már legalább háromszáz esztendeje. Kezdetben az önreflexió igényével az egyház-történetírás hosszú korszaka következett, amelyben a historia litteraria, majd a történetírás diszciplinájának módszerei hatottak: uralkodott abban az intézményi és teológiai folyamatok tanulmányozása, a hitújítás felekezeteinek elkülönülése, tanrendszereik jellemzése, külföldi kapcsolatainak bemutatása, polémiájuk-konfliktusuk a katolicizmussal és egymással. Hiányos liturgia és homiletikatörténet társult hozzá, katechetika és imádságelmélet egészítette ki jóval később a vizsgálatok szempontjait. Hosszú évtizedeken keresztül a társadalomtörténet túlsúlya uralta a reformáció vizsgálatát, amely minden tudati, spirituális folyamatot, viselkedési sajátosságot csak a társadalom politikai-gazdasági érdekszerkezete, legfeljebb szociológiai kötöttségű, irányultságú értelmezésével tartott relevánsan értelmezhetőnek. E korszak kétségtelen bőséges hozadéka mellett van ennek egy máig ható súlyos deficitje, hogy le akarták váltani a saját korukban pedig releváns, teológiai eredetű: tudati-spirituális hatóerőt jelentő értékfogalmakat, vagy erőszakolták azok szekuláris tartalmú „helyettesítését”, jelentésük kioltását vagy megváltoztatását.

Óze Sándor tudományos munkássága a kora újkori magyar történelem és a reformáció-történet számos fontos *irodalom- és művelődéstörténeti, történeti forráscsoportjára* támaszkodva bontakozott ki, amelyeket változatos tudományos módszerekkel, interdiszciplináris eszközökkel dolgozott fel. A szerző több alkalommal is megfogalmazza *értekezésének alapcélkitűzését*: A 111. lapon így hangzik a propositio: „Én pedig mindenképpen láttam és látok eszmetörténeti kontinuitást a 15. századi ferences törökellenes apokaliptika és a 16. századi reformáció apokaliptikája között, méghozzá azért, mert elszenvedője és hordozója is ugyanazon délvidéki népesség volt, aki a 16. század közepi nagy török áttöréskor északra húzódott eszméivel együtt. Ők pedig leghuzamosabban és legnagyobb számban a ferences rendi szervezettől kaptak

egyértelmű, előre elhatározott ideológiai befolyást és lelki vigaszt.” 354: „A két nagyhatalom ütközőzónájába szorult katonaságnak és az élet minden szegmensét átható háború protestáns népességének Magyarországon új hivatáseszmére volt szüksége.” 392: „Az ütköző zóna élete éppen kiszámíthatatlansága és generációkon keresztüli tér és időhatárainak kijelöletlensége miatt egy apokaliptikus várakozás színtere volt. A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. Ezen az apokaliptikus időn alapult a határterület időszemlélete. A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival.” E nagyszabású koncepciónak három fő tartópillére van: 1. az eszmetörténeti folyamatok diakrónikus feltárása és bemutatása, a késő-középkori jelenségek beillesztése a reformáció történetológiai rendszereibe. 2. Az így kibővült, módosult apokaliptikus tudatnak, műveltségnek intézményi, nyomtatott, kéziratoss, orális, liturgikus kulturális közvetítettsége, jelenléte a magyar kultúra vertikumában, reprezentatív megjelenési formái, szerzői, műfajai. Az intézményi, műveltségi, liturgikus, konfesszionális közvetítettség igazolhatósága lényeges eleme a konstrukciónak. 3. Annak bizonyítása, hogy mindez releváns és meghatározó tudati erővé válik a megjelölt földrajzi térségben, a korszak társadalmi folyamataiban, cselekvésre bíró szerepe a kor kiemelkedő szereplőinél, de a társadalomban horizontálisan és vertikálisan is tetten érhető és belátható.

A dolgozat érvrendszerében nagyon relevánsnak tartom az *apokaliptika és eszkatológia* eltéréseinek és azonosságainak módszeres kifejtését, történeti áttekintését, vallásantropológiai értelmezését a kereszténység hosszú távú folyamataiban, különösen a középkor és késő középkor időszakában. Ennek megfelelően nagy forrásapparátussal és nem kisebb szakirodalmi eszközrendszerrel vág neki az útnak, hogy áttekintse az apokaliptika és eszkatológia sok évszázados fejleményeit a ferencesek előtti, majd a rend késő középkori spirituális folyamatait, kibővítve a pálosok és domonkosok hasonló jellemzőivel. Mert nyilvánvaló (eddig még alig felbecsült és számba vett) intellektuális-spirituális erőt kell tulajdonítanunk ennek a magyar közegben. Az apokaliptika olyan összetett reiligiózus képződmény, amely hosszú korszakokat átívelően van jelen a kereszténységben, rendkívül gazdag vallásantropológiai tartalmi képesek spirituális töltetükénél fogva nagy közösségi identitási formákat alakítani. Ennek megfelelően rendkívül árnyaltan és szakszerűen beszél, használja a diszsertáció azt az egyháztörténeti és teológiai szaknyelvet, amely nélkül saját forrásai nem is igazán

lennének értelmezhetők. Az értekezés egyik fő érdeme éppen ennek a magas szintű használatában jelölhető meg. Az ezzel foglalkozó fejezetek hozzák talán a legtöbb újszerű megállapítást: kiterjedt nemzetközi kontextust tekint át és értelmez, eddig ismert hazai forrásokat helyez új megvilágításba. Ezekben a fejezetekben érzékelhető az elmúlt bő évtizedben rendezett piliscsabai *rendtörténeti konferenciák* szakmai hozadéka, amelyek a források és a nemzetközi tudományosság eredményeit is bekapcsolták a korszakkutatás kontextusába.

Az apokaliptikában és eszkatológiában a *nagy kríziskorszakok egyik lehetséges tudati-spirituális értelmezési lehetőségét* láthatjuk, amely ugyan transzcendentális eredetű és természetű, de közösségi identitások hatékony formáló erejévé válhat a társadalom vertikumának tekintélyes részében. Nagyon indokolt és meggyőző az apokalipszis változatainak tudati és társadalmi szándékaik szerint elkülönítése. Elengedhetetlen a fiorizmus itt olvasható terjedelmes és színvonalas bemutatása, hiszen a legnagyobb hatású változat a ciszterci apát nevéhez fűződik, amely a ferences, dominikánus és pálos lelkesítő folyamatok lényeges megújítását generálta. (A felhasznált szakirodalom nagyon impozáns és hatékony, de hiányoljuk belőle Bán Imre vonatkozó tanulmányait. Pedig a Karthausi Névtelen a dolgozat koncepcióját erősítő szerző apokaliptikájával, fiorizmusával, ferences szimpátiájával, és éppen azt a magyar nyelvű prédikációs gyakorlatot is képviselte, ami ennek a műveltségnek kulturális közvetítettségét bizonyíthatja.)

Új eredmények sora jelenik meg a *Georgius de Hungaria munkájáról*, apokaliptikus kapcsolatairól, erős protestáns recepciójáról szóló fejezetben. Ez a fejezet éppen azt tanúsítja, hogy milyen erős kapcsolatrendszer, átjárás létezhet ebből az irányból a protestantizmus apokaliptikus konstrukciójának területére. Georgius de Hungaria intenzív németországi fogadtatását érinti ugyan a dolgozat, beszél protestáns körökben készült kiadásairól, azonban alaposabb kifejtés jóval több eredményt hozhatott volna. Az általam áttekintett – korántsem teljes – kiadástörténet szerint 1535-ig legalább 19 edíciója bizonyítható protestáns kiadóknál, utána majd csak 1559-ben és 1596-ban bukkan fel. Feltűnő ez a kiemelkedő szám és a reformáció kezdeti korszakában való jelenléte, és magyarázatot követel: okait abban is gyaníthatjuk, hogy ez a recepció folyamat maga, a szerző művének beillesztése éppen apokaliptikus összefüggésrendszere révén. (Ráadásul több olyan kiadás van, amihez Luther írt előszót, az 1543-as és 1550-es

szerepel Bibliander nevezetes Korán-kötetében is. A *Luther és az iszlám* c. későbbi fejezet is hasznát venné ennek a megközelítésnek.) Egy ilyen részletes vizsgálatnak éppen az lehet a tétje, hogy a bőséges német forrásanyag alapján megnyugtatóan rekonstruálható lenne a fiorei apokaliptika recepciója, annak részletei, hogyan illesztették az antikrisztológiához. Ehhez valóban maga a szövegkiadás az elsődleges bizonyíték, de a para- hiper- és hipotextusok további részleteket világíthatnának meg. Olyan eredményekhez vezetne egy ilyen vizsgálat, ami csak nagyon töredékesen – vagy egyáltalán nem – rekonstruálható a magyar forrásanyag alapján, de *a kapott párhuzam* megerősítené az értekezés alapkoncepcióját. Arról nem is beszélve, hogy talán nyomára lehetne bukkanni a kiadások részletes összehasonlítása során (a paratextusokban) valamely magyar utalásnak/vonatkozásnak. Itthon a Kárpát-medencei könyvanyag vizsgálata hozhatna valamilyen értékelhető eredményt, amiről nem szabad olyan könnyen lemondani, mint azt a szerző teszi. (Számos jel mutat arra, hogy a délvidéki ütközőzónából, a török elől máshova menekítettek kolostori írott forrásokat, könyvanyagot.)

Őze Sándor érzékeli argumentációjában a kontinuitás bizonyításának, konkrét adatolásának a nehézséget és igyekszik minél sűrűbb szövésűvé tenni *a ferencesek működésében* ezt a folyamatot. Feltétlenül bizonyító része lehet ennek a délvidéki térségben a napba öltözött asszony kultusza, aminek még eleven emléke van Csíksomlyón 1740-ből is. A ferences források tekintetében jelentős eredményt várhatnánk még Laskai Osvát, valamint Temesvári Pelbárt műveinek behatóbb vizsgálatától annál inkább, mivel ezek viszonylag nagy számban megjelenő, tehát jelentős hatást kifejtő nyomtatványok voltak. Az apokaliptikát „működtető” korabeli prédikációk ugyan ezek alapján feltételezhetők, bár fájdalmas hiányuk inkább csak a valószínűsítésre jogosít fel bennünket. Mivel sok kiadásban megjelent nyomtatott forrásról van szó, nagy valószínűséggel kéziratos formában és a szóbeli nyilvánosságban is feltételezhetjük annak hatását. Ez a ferences kultúra akkor jut el a magas rendű nyomtatott létformába, amikor azt drámai gyorsasággal számolja fel a török hódítás és a hitújítás robbanásszerűen kiterjedő anyanyelvű írásbelisége.

Az ország ütközőzónába kerülésére adott egyik irodalmi válasz kétségtelenül a *Propugnaculum Christianitatis* humanista toposzának látványos karrierje. A toposz a magas kultúrában, latin nyelvű retorikus műveltségében formálódott ki és terjedt el

példátlan gyorsasággal és hatott nagy számú műfaji változatában. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy nagyon erős eltérés van a latin nyelvű változat és a magyar nyelvű között, utóbbi azonban éppen azt bizonyítja, hogy a kultúra teljes vertikumában számolhatunk a jelenlétével és hatásaival. A szerző szerint „Ez a határzár, ütközőzóna lényegében szimbolikusan jelöli a középkori Sándor regény Góg és Magóg népével szemben épített falát, az Antemurale Christianitatis.” 79. „A kereszténység védőbástyája toposz bibliai eredetű. Szereplőit azonban beazonosítják és saját korukra alkalmazzák a résztvevők. ...tehát tartalmaz olyan jelentési háttérrel, mely egy zsidó és keresztény apokaliptikus hagyományhoz csatolódik.” 332: „Ez a környezet élte tovább azt a 11. századból áthagyományozott határvédő eszmét, mely szerint Magyarország az egész kereszténység védőbástyája – mindennek tárgyalt időszakunkban a katonanépeség volt a fő hordozója.” Arra azonban figyelni kell, hogy az ezékieli, ószövetségi gyökéret nem egyenletesen meghatározó, sőt a Propugnaculum... humanista irodalmi változataiban a legkritikábban jelenik meg a szemben álló török Góg és Magóg népeként, *de még biblikus értelmezése is kivételesnek mondható*. Legtöbbször erős szinkretizmussal ábrázolják, a keresztények (magyarok) az Iliász és az Aeneis hőseinek erényeivel rendelkeznek, a törökök pedig a görögökkel, rómaiakkal harcoló perzsák, punok, vagy más ókori barbár népek jellemzőit kapják. Melanchthon a török ellen harcoló Hunyadi Jánosról – akit (a magyarok megszemélyesítőjeként) az antemurale szerepkörben értelmez jó néhányszor – azt mondja, hogy hőseisége Epameinondaszhoz hasonlítható, akit Xenophon jellemezett. Melanchthon ebben a tekintetben jóval engedékenyebb volt Luthernél, sokszor használja a magyarok jellemzésére a Propugnaculum-toposzt.

Az apokaliptikának-eszkhatológiának megfelelő – alapvetően nem evilági – értéktudat a *sikertelen, elbukó, bűnei miatt méltán szenvedő Magyarországot érzékeli és jeleníti meg*, a történések színhelye is inkább valamely – a konkrétumokból átalakuló – virtuális-imaginatív tér, az idő az isteni örökkévalóság és a teremtett tempus kettőssége, amint a cselekvő személyek is önértékükön túl biblikus allegorikus-tropologikus, olykor anagógiás jelentéstöbbletet hordoznak. A magyarok értékei, erényei is csak a bűnbánatra való képességből vezethetők le. Ezzel szemben a szinkretizmus értéktudata alapvetően evilági értékfogalmakkal jellemezhető és írható le: tér- és időfogalmai jelentős részben az antikvitásból–rene-szánszból (geográfiaiából, historiográfiaiából, mitológiából, irodalomból) származnak, történelmi és társadalmi tapasztalata is ezekre támaszkodik, az általa

értelmezett Magyarország hősi tradíciókkal, mintaadó cselekvő héroszokkal rendelkezik, de kultúraalkotó képességei is folyamatosak. Az bizonyos, hogy merőben másként jelenik meg a toposz a latin nyelvű humanista irodalomban, ott szinte teljesen elhalványul bibliklus származása, jelentése; értelmezése az antikvitás és reneszánsz szinkretisztikus paradigmájában történik. Anyanyelvű megjelenítését pedig a protestantizmus közismerten tiltotta, legalábbis erősen korlátozta. Éppen Őze Sándor levélkiadása bizonyította viszont, hogy meglepő értelmezésével számolhatunk a kéziratos írásbeliség legalsó szintjén, sőt valamely órális változata sem zárható ki.

Az értekezés alapkoncepciójának egyik pillére az *antikrisztológia és az Antikrisztus* fogalmának értelmezése, alakváltozatainak, tudati sajátosságainak genetikusan bemutatása. Ennek megfelelően itt is az exegetikai, egyháztörténeti alapoktól indít, jó néhány fejezet ennek vizsgálatát végzi közvetlenül vagy közvetve, hiszen részben ez tér vissza Dániel-könyvének wittenbergi magyarázatánál, majd Batizi, Szegedi Kis István szövegeinek értelmezésénél is. A már korábban alaposan *kutatott zsidó-magyar sorspárhuzam* pontosan illeszthető a szélesebb apokaliptikus kontextusba. Ennek és az egész apokaliptikus koncepciónak magyarul leghatékonyabb hordozója a század közepén kibontakozó protestáns prédikációs irodalom és a gyülekezeti éneklés lesz; éppen abban a földrajzi környezetben és szociológiai közegben, ahol a jelzett ütköző zóna kifejtett spirituális-tudati elemei érvényesülhettek. Ez a magyar nyelvű írásbeliség és liturgikus gyakorlat pedig létre hozhatott egy *olyan másodlagos orálist*, amely az eredetileg írástudó befogadói kört megsokszorozhatta és ezt a műveltségi formát elevenen tartotta a scriptura és oralitás közötti kulturális vertikumban. Ez a recepciómodell nagyon is elképzelhető pl. Károlyi Gáspár *Két könyv* c. művével kapcsolatban, amelyet – mivel alapvetően prédikációs jellegű – saját korában „szétprédikálhattak”, megsokszorozva így az írástudó befogadói kört. Ezek számbavétele éppen azért fontos, hogy így az apokaliptikus művek szélesebb társadalmi befogadottsága és közvetítettsége jobban rekonstruálható és belátható. Talán érdemes lett volna ebből a szempontból nagyobb figyelemmel vizsgálni a nyomtatott forrásmunkák – beleértve ebbe nemcsak a prédikációkat, de az összes hitvallási irat és a liturgikus kiadványok – paratextusait, amelyek azért tartalmaznak erre vonatkozó intenciókat, értelmező megállapításokat.

Több szempontból is igen hasznos a *Stöckel-fejezet beépítése*, mondhatni kontroll szerepe van. Hiszen a magyarországi reformáció egy lényegesen eltérő és más

karakterisztikumú, nem magyar nyelvű szocio-kulturális környezetét vizsgálja egy reprezentatív szerzőjének tükrében; más szociológiai, történelmi közegben tájékozódik, mint a határzóna, mégis fontos párhuzamokra bukkan. Ezt szeretném egy adalékkal kiegészíteni. 1559-ben jelenik meg Wittenbergben Stöckel Lénárd bibliai tárgyú iskoladrámája Zsuzsannáról és a vénekről: *Historia von Susanna* címmel. Latin nyelvű ajánlóverset írt hozzá a szerzővel jó barátságban álló, neves – egyébként kiváló wittenbergi kapcsolatokkal rendelkező – pozsonyi humanista: Georgius Purkircher. A tizennégy soros disztichon első hat sora a történet rövid összefoglalása, hogyan mentette meg az Isten a halálra ítélt ártatlan Zsuzsannát a két gonosz – őt előbb megszeplősíteni, majd elveszejteni akaró – csábítótól. Purkircher meglepő módon allegorikus jelentést tulajdonít a drámai szituációnak, miszerint most ugyanolyan halálos veszedelemben van az egyház, mint volt Zsuzsanna, amikor a két kéjsóvár vén leleselkedett rá, hogy aljasul bemocskolja. Egyik veszedelem az *istentelen pápa*, a másik pedig *a haramia török*, amelyek fondorlatos gazságukkal az egyház nyomorúságára törnek. Isten azonban atyai szeretetével örökké védelmezve, villámként sújtó kardjával pusztítsa el a gyalázatosokat.

In tantis nunc est ecclesia maesta periclis;
hanc duo sollicitant commaculare senes.
Impius hic Papa est, est latro Thurcicus alter,
heu mihi, qua miseram calliditate petunt?
Sed Deus hanc patrio defendens semper amore,
fulmineo turpes destruet ense senes.

Mindez jól illeszkedik a postilláskötet és a *Meditatio passionis...* gondolatmenetéhez és szorosabban kapcsolódhatott az elveszett *De Antichristo* c. művéhez.

Az évszázadokon végighúzódó apokaliptikának a ***Dániel-könyvéhez fűződő*** exegézis volt a meghatározó szövegbázisa, így érthető, ha az értekezés nagy forrásfeltáró és interpretatív energiákat fordít ennek értelmezésére. Néha túlságosan messzire is elkalandozik a szerző, mint például az ibériai összefüggések bemutatásánál; a párhuzamok kétségtelenül felmutathatóak, mégha argumentatív szerepük nem is túl jelentős az alapkoncepció szempontjából. Dániel könyvének és a belőle kiágazó apokaliptikus látásmódnak kétségtelenül meghatározó szerepe volt mind a latin kereszténységben, de a bizánci közegben is. Mégis erősen túlzónak gondolom azt a kijelentést, amely többször is szerepel a dolgozatban: „A 19. századig a nyugati világ legfőbb államelméleti gondolkodásának alapja volt.” (188, 229) Azt semmiképpen nem állíthatjuk, hogy éppen a 15-17. században ne játszottak volna igen jelentős szerepet az

itáliai reneszánsz, vagy francia államelméleti iskolák, szerzők: itt Machivellitől Bodinig és Boteroig hosszasan sorolhatnánk a neveket. Nyilván a kutatás sodró lendülete és saját témájának erős gravitációja íratta a túlzó kijelentést. Később aztán a *Translatio imperii* gondolatköre, a róla szóló vita terebélyesedik túl hosszúra, amelynek folyamatát követi tovább Hermann Vultejus, majd a 17. században Grotius, Conring, Puffendorff vitáiban. Az államelméleti (Bodin, Vultejus, Patterson) kitérő is túl tágra vonja az értelmezői kört, eltávolodik a fő gondolatmenettől. (551. jegyzet)

Viszont minden kétséget kizáróan meghatározó és alaposan bizonyított a ***Luther és Melanchthon műveiben kimutatható Dániel-recepció***. Azonban aligha lehet a világtól elzárkózó Melanchthonról beszélni az 1529-es Dániel-kiadás terveiről szólva, aki éppen a birodalmi gyűlésen vesz részt. Mint tudjuk, valamiért nem valósult meg a kiadás, csak Ferdinánhoz intézett ajánlása jelent meg Marburgban G. Sabinus verses dedikációjával. Melanchthont az a szándék vezette, hogy a királyt vallási türelemre és az egyházi reform előmozdítására ösztönözze. A birodalmi gyűlés eseményeinek alakulása miatt azonban Melanchthon megszakította a mű nyomtatásának folyamatát. Nem lehet kétséges, hogy amiről a próféták és apostolok beszéltek, az utolsó idők eljövételéről, amikor Krisztus eljön ítélni eleveneket és holtakat, rövidesen bekövetkezik: *dubitari non potest... brevi venturum esse Christum ad iudicandos vivos et mortuos*. A próféták leírták azokat a monarchiákat, amelyek most számunkra egyértelműen jelzik a végső időket és Krisztus második eljövételét. Melanchthon készülő Dániel-kommentárját azért ajánlja az uralkodónak, hogy abból értelmezhető legyen a történelem folyamata, mostani jelenségei. Ezt tudnia és értenie kell annak, aki népek és birodalmak sorsáról rendelkezik, háborúkat indíthat. Nem riadhat vissza a király Dániel tanulmányozásától; ha Platón tanácsai fontosak lehetnek a társadalom irányítása számára, mennyivel fontosabbak lehetnek azok az égi, isteni törvények, amelyek Dániel könyvének tanulmányozásával ismerhetők meg. Igyekszik megmagyarázni a homályos helyeket, hogy ezzel is segítségére legyen az uralkodónak. *Voltaképpen bibliai exegetikai, teológiai és történelmi– politikai értelmező kézikönyvnek szánta művét Melanchthon*, amely segíti a birodalom irányítóját. Kettősség jellemzi a szerző álláspontját: a jelen értelmezése csak részben végezhető az evilági, emberi – a filozófusok által használt – eszközök által, mert Isten a történelem ura, végül is az ő szándékait kell fürkészní; ez rejlik Dániel könyvében. Ezt jelzi a közeli végítélet eszközének, a töröknek a pusztítása.

Szemléletében némiképpen eltér az előszótól az utána álló *Germania ad regem Ferdinandum* című allegorikus heroida, amely Georgius Sabinus műve. Eszkatologikus látásmódja hasonló, forrása a sűrűn hivatkozott Dániel könyve, azonban Ferdinándot egy török elleni hadjárat leendő győztes hadvezéréként ünnepli és biztatja.

A *Carion-krónikának* valóban meghatározó szerepe volt a wittenbergi történetteológiai koncepció kidolgozásában és kanonizálásában. Az 1546-os kiadású Dániel-kommentárt úgy is értelmezhetjük, amely tulajdonképpen már *egy világtörténet folyamatának felvázolása*, de erősen érvényesül benne a birodalmi nézőpont és a humanizmus kulturális modellje. Ehhez a dánieli jóslatban szereplő négy birodalom bemutatását használja fel Melanchthon gazdag kiegészítésekkel, értékelő kommentárokkal. Úgy is értelmezhetjük a kiadványt, mint a Carion Krónika átdolgozására irányuló előkészületet: ott is a négy monarchia adja a történelem menetét. A tárgyalás logikáját a bibliai könyv látásmódja határozza meg, vagyis az eszkatologikus szemlélet. Nem meglepő, hogy amikor a veszedelem okait kutatja, *Magyarország jelenik meg gondolatmene-tében*, mint amelynek romlása közeli példaként magyarázza és bizonyítja a török büntető szerepét. *Az egész bűnös kereszténység példája itt Magyarország, amely mások bűneit is megtestesíti.* 1541-ben Melanchthon harmincöt levelében ír magyarországi tárgyról, eseményekről. Ezeknek sokaságában érvényesíti az események eszkatologikus–apokaliptikus értelmezését, legtöbbször követve a Dániel-szövegek szoros exegézisét. Állandóan visszatérő gondolata: *quid nunc his ultimis temporibus sperandum est?* – ezekben a végső időkben miben reménykedhetünk? De remélem, közel van az az idő, amiről Dániel beszél, abban az időben a hatalmas Krisztus király kiáll az ő népének a fiaiért. Itt jegyezzük meg, hogy Melanchthon török-képe, török-ellenessége és apokaliptikával kapcsolatos megnyilatkozásai, határozott antikrisztológiai meggyőződése, kettős antikrisztológiája már az 1530-as évektől bőségesen adathozható, 1541 körül pedig harcra buzdító hangja felerősödik; tehát valamely fordulatot nem az 1550 körüli időszakra kell helyezni. Különösen jól kirajzolódik ez a folyamat levelezésének vizsgálata alapján. Megjegyzendő, hogy ebben a tekintetben Heinz Scheible sokat hivatkozott tanulmánya erős korrekcióra szorul. 1542-ben odáig ragadja a harcias hév, hogy Joachim brandenburgi fejedelemnek a következőképpen ír: „A végső időkben járunk, amiről Dániel beszél, értünk harcolni fog a hatalmas harcos, aki Isten Fia, ahogyan azt Dániel megjelenti (der große Kriegsmann, der Sohn Gottes,

wie Daniel meldet). Ahogy én most minden körülményt vizsgálok, ez az az idő, amiről Dániel beszél.” Meglepő módon még a maga harcra és halálra szántságát is kijelenti: „Ezt a szándékomat akarom én minden időben felajánlani, *készen vagyok testemet és életemet kockáztatni a török ellen*, ahogyan bizony ebben a segítségben mi mind valamennyien kötelesek vagyunk cselekedni.” De a *Cum precatone et cum gladio!* parancsa Melanchthon számára már az 1530-as évektől érvényes alapelv, ami korántsem tekinthető valamely „pacifizmusnak” a török irányába.

Valóban gondot jelentett Melanchthonnak *Bizánc beillesztése* antikrisztológiai-apokaliptikus rendszerébe. Erre utal a 225. lap megállapítása: „A bizánci-keleti-ortodox egyházzal, ugyan több kísérletet tettek a protestánsok a megegyezésre, de ezek a század folyamán, az erős várakozás ellenére mindkét oldalról zátonyra futottak.” Ezt annyival egészíthetjük ki, hogy Melanchthonnak jó kapcsolatai voltak a brassói Wagner-nyomdával, tudott annak görög nyelvű, protestáns kiadványairól, az 1544-es és 1550-es protestáns kátékról. Melanchthon és a wittenbergi reformáció igyekezett erősíteni kapcsolatait ezzel a balkáni, egykori bizánci diaszpórával (görög nyelvű protestáns hitvallási iratokat küldtek a bizánci pátriárkának) és ebben a missziós folyamatban jelentős szerepet szántak a brassói protestáns szellemi műhelynek.

Batizi András jól ismert művének értelmezése jóval szélesebb kontextusba kerül, a melanchthoni Pszeudo-Methodius összefüggése gazdagítja, amely Kmoskó Mihály kutatásai alapján messzi ázsiai távlatokat nyit meg. A kaukázusi kapu értelmezése, Góg és Magóg népének jelentése, a világcsászár bizánci és latin sajátosságai: valóban szédítő és impozáns eurázsiai mitológiai-vallásátörténeti, történetírói messzeségeket jár be, amely azonban szétfutó perspektívaival erősen feszegeti az értekezés gondolati koherenciáját. (Például 602, 619, 657 jegyzet ilyen jellegű.) Meggondolandó, bármennyire érdekesítő is a kép minél teljesebb bemutatása, mégis a gondolatmenet extenzitása mennyire bővíthető.

A *Mohamed és Sergiosz* című fejezet a bizánci muszlimkritika fontos szerzőit és irányzatait mutatja be, amelynek abból a szempontból van jelentősége, hogy mindebből majd visszhangzik valami a magyar reformáció szerzőinek műveiben: Bencédi Székely Istvánnál és Melius Juhász Péternél. Ami azt bizonyítja, hogy milyen szövevényes kapcsolatrendszer teremtette meg az apokaliptika gondolati rendszereit és milyen tágas volt az a szellemi horizont, amit a magyar reformáció szereplői beláttak és felhasználtak.

Ez különösen izgalmas a hódoltságban és annak közelében élő prédikátorok szellemi magatartásának esetében, amely jellemzi török-képüket, amely azonban számukra nem távoli teológiai konstrukció, hanem mindennapjaik tapasztalata: fogságukba esnek, beszélni kénytelenek velük és még nyelvük megértése is javukra válhat. Ennek egyik bizonyítékát olvashatjuk Melius Juhász Péter 1561-es, Pál apoltolnak a kolossébeliekhez írott levelére írott prédikációiban: „Mint mostan a soc papistac, Sidoc es Törökoc, hogy közöttünk vадnac, kickek kilső dolgokat aruban es Bolgalatban fel vehetünk de az lölki dologban semmit nem közlunc velec.” (Melius török-képének kiegészítéséhez hasznos lenne S. Szabó József 1936-ban írott *Melius nyelvtudása és fajrokonsági elmélete* című tanulmánya.) A kérdés bonyolultságát bizonyítja, hogy Melius teológiai konstrukciója megalkotásánál olyan összetett konfliktushálóval számolt: amelyben ellenfelei-ellenségei voltak a katolicizmus, a pápa, az unitarizmus és a törökök, de mindegyikkel szemben más argumentációra volt szüksége. Arra azonban nem kapunk minden kétséget kizáró bizonyítékot, amit a szerző állít: „A hódoltsági protestáns papi vezetők, a valamikori wittenbergi magyar bursa vezetője Szegedi Kis István és a Padovában végzett Sztárai Mihály ellen indított eljárások mutatják, hogy a török tájékozott volt, ezért a mohamedán uralom alatt élő hódoltsági prédikátorok féltek ellenük prédikálni.” 294. 331: „Nagyon valószínű, hogy ezenkívül a töröknek sem volt inyére, hogy Antikrisztusnak nevezik.” A feltételezés ugyan nem zárható ki, azonban forrásaink nagyon hiányosak ebben a tekintetben és közvetettek.

A szerző ritkán kiesik tudományos értekező szerepéből és enyhén megdorgálja az antikrisztus-vitában részt vevő protestáns szerzőket, mondván „A pápaság antikrisztusos jellegét a szerzők a pápákról szerzett felszínes ismereteikből vezetik le... E bibliai érvekkel alátámasztott Antikrisztus-identifikáció azonban nem volt kellő körültekintéssel megalapozott.” 301–302. Aligha kell hosszasan érvelni amellett, hogy a vitapozíció lényege nem az elégséges vagy úgymond elegendő mennyiségű információkból vezethető le. Amint az is nehezen fogadható el, hogy „az Antikrisztus fogalma a lutheri tanokban nemcsak egy egyszerű fogalom a többi között, hanem ez jelenti a *központi kérdést*. Így tehát a reformáció egészét ezzel az egy negatív fogalommal össze is lehet foglalni.” 303. Természetesen az értekezés egésze nem érvényesíti ezt a meghökkentően leszűkítő értelmezést, hiszen az saját – egyébként nagyon tágas és nagyon árnyalt – koncepcióját alapjaiban fenyegetné, ezt a szerző másutt szinte mindig

kiegyensúlyozottan látja és láttatja. Így működött a korszak teológiai vitakultúrája, amelynek tudományos módszertanát mindegyik oldal kidolgozta és működtette; meggyőződésük szerinti nagyobb hatékonysággal! Nem véletlen, hogy „antibellarminista” logikák és dialektikák, retorikák láttak napvilágot a század utolsó negyedében, a kétosztatúság dichotómiája nagyon mélyen meghatározó marad még a kultúra sok területén. Még a lexikográfiai irodalomban is van a protestáns kiadás mellett *Dasypodius Catholicus!*

Az értekezés utolsó nagy egysége az ütközőzónában, a helvét irányzaton belül vizsgálja az apokaliptika elterjedését, képviselőit, hatásait. Ezekben a fejezetekben alkalmazza a **hagyományos történelmi módszereket**, voltaképpen a társadalomtörténeti vizsgálatot társítja az eszme- egyház- és teológiatörténeti folyamatokkal és kölcsönhatásukat kutatja. Összegezése az értekezés korábbi eredményeire támaszkodik: „Az apokaliptika Magyarországon nemcsak a török hódítás magyarozatául szolgált, hanem **egy nemzeti hivatástudat erősödését is magával hozta**. Nemzetállami tudat kialakulásához az első lépést a Bibliára utaló nemzeti hivatáseszme jelölik ki, a reformáció és a felerősödő iszlám front ilyen új hivatáseszmet ad...” 396. Az apokaliptika protestáns adaptációja olyan nagy közösségi identitások formálója és működtetője, amelyek a nemzettudat korai formáinak kialakulását bizonyítják, jóval megelőzve a szekuláris nemzeteszmet és nemzetfogalmat. (Ebben a meggyőződésében feltétlenül Benda Kálmán nyomdokain jár a szerző, hiszen koncepciója lényegében folytatja mestere sokáig mellőzött megállapításait.) Szükségképpen kerülnek a gondolatmenet középpontjába Melius Juhász Péter és Szegedi Kis István művei és tevékenysége. Különösen Szegedi Kis működésének értelmezése ad újszerű eredményeket, amelyekből kirajzolódik e teológikus tudat sokrétű és széles körű **társadalmi cselekvésre bíró**, ösztönző hatása. Ennek mentén valóban újszerűen értelmezhető Szegedi Kis prédikatori állomásainak kiválasztása, kapcsolata a katonaelemmel, a gyulai, szigetvári és temesvári vártartománnyal. Szegedi Kis tevékenysége itt egy nagy hatású modell bemutatása is egyben, amelynek alapján okkal feltételezzük ennek az értelmiségi rétegnek a társadalom horizontális és vertikális szerkezetében is a hatékony tevékenységét. Egy megállapítása azonban – noha igen fontos lehetne – nem kellően bizonyított: feltevése szerint ugyanis: „A protestantizmus svájci ága felé való tájékozódást az oszmán vezetésnek az a törekvése is erősítette, hogy a peremterületen áru- és információközvetítő szerepet játszó,

nagy autonómiával bíró köztársaság szerepét szánta Kelet-Magyarországnak. Erdélyben éppen egy városállamra szabott egyházszervezetet szerettek volna adaptálni. A köztársasági államforma mint igazgatási alternatíva a 16. század végéig rendszeresen felbukkan Erdélyben.” 343. Számos mozzanat bizonyítatlan ebben a gondolatmenetben. A svájci tájékozódást eddigi tudásunk szerint alapvetően a protestantizmus belső önmozgása, intézményi, szellemi kapcsoltarendszere magyarázhatja. Egyáltalán: a magyar protestantizmusnak – ebben az esetben a helvét ágának – milyen kapcsolatai lehettek a hódító hatalommal, amelyek annak tanrendszerét, alapelveit, társadalmi magatartását bármilyen tekintetben befolyásolhatták, elképzelhető-e bármely – nem hatalmilag presszionált – megfelelési szándék? Igen nagy horderejű kérdések, ebben további kutatásoknak kell bizonyosságokat szereznie.

A disszertáció igen terjedelmes értekező főszöveget és – olykor talán nem mindig funkcionális – hatalmasan burjánzó jegyzetapparátust működtet. Ennek a hatalmas szövegállománynak a felépítése, nyelvi megszerkesztése, pontos, szabályok szerinti alkalmazása igen nagy figyelmet és sokszoros, szigorú ellenőrzést kíván. Az egyes fejezetek – a kutatás természetéből következően – különböző időszakokban készültek, a disszertáció egészébe való beillesztésük nyilván az írás végső fázisában történt meg. Ennek során a gondolatvezetés linearitása, a folyamatos kifejtés elve viszonylag sokszor sérült, mivel az értekezés alapelvei külön-külön is jelen voltak az egyes korábbi rész tanulmányokban, viszont az egész megformálásánál ez többször visszatérő ismétlődéseket, felesleges párhuzamokat hozott létre. (Néhol a lábjegyzetek utalásain érezhető, hogy korábbi tanulmányokból átvettek és az ottani utalásuk az egyesített szövegben értelmetlen. 425: A következő táblázat....) Ez a dolgozat szerkezetét – a retorika fogalmaival szólva – indokolatlan digressziókkal, exaggerációkkal, amplificatiókkal terhelte meg. Az igazán dicsérendő, nagyon alapos forrás- és szakirodalomismeret olykor „helyet követel” magának akkor is, ha csak lazán kapcsolódik a főszöveg gondolatmenetéhez. Így születnek a sokszor szokatlanul hosszú (néhol egy lapnál is terjedelmesebb) lábjegyzetek: a digressziós szerkezet jellemzői, ahol az alapgondolat kifejtése valamely más irányba – részletező kifejtéssel – elágazik, burjánzik. Ezeken a helyeken a gondolatmenet követése nehezzé válik. Az értekezés utolsó nyelvi, szerkesztésbeli ellenőrzése nem eléggé alaposan készült el. Ennek következménye a viszonylag sok elírás, olykor nyelvhelyességi hibák,

mondatszerkesztési zavarok nagy száma. Az is meggondolandó, hogy az elsődleges és másodlagos forrásokat milyen terjedelemben idézzük. E tekintetben az értekezés sokszor a multiloquentia módszerét követi, vagyis túlzóan hosszadalmas idézeteket működtet, amelyek pedig vagy közkeletűek, vagy pedig argumentatív értékük nincs arányban terjedelmükkel. Batizi András főszövegben való terjedelmes citálása túlzóan hosszadalmas, amint bibliai textusok ilyen arányú idézése sem indokolt (Jelenések Könyve a 312-313. lapon, Dániel könyve a 185-en.) Az értekezés könyv alakban való megjelentetése különösen nagy figyelmet és szigorú ellenőrzést kíván meg a szerzőtől, hogy munkájának tartalmi gazdagsága és összetett, sok értéket adó erényei makula nélkül, vagyis makulátlanul jelenjenek majd meg a nyomtatott szövegben. Az előbbieken kifejtett érvelés alapján az értekezés néhány vizsgált megállapításának ***többoldalú mérlegelését, ellenőrzését, kiegészítését és korrekcióját javasolva***: a disszertáció további tudományos diszkusszióra ösztönöz.

Az értekezést a magyar reformáció kutatásában feltétlenül igen jelentős eredménynek tartom, amely kultúratudományi összetettségében – széles körű interdisciplinaritást érvényesítve – közelített témájához, seregnyi tudomány eredményeit és módszertanát ismerte meg és használta fel hatékonyan. Alapvetően sikerült bemutatni azokat a folyamatokat, amelyek a 16. századi magyar protestantizmusban a nagy közösségi identitások – korai nemzettudatot is formáló – alakulásához vezettek a társadalom horizontális és vertikális szerkezeteiben. Mindent egybevetve: az értekezést nyilvános vitára tűzését **feltétlenül támogatom** és kérem a tisztelt Bizottságot, hogy Őze Sándornak **az akadémiai doktori cím megítélését javasolja**.

Debrecen, 2012. december 16.

Imre Mihály,
egyetemi tanár,
az MTA doktora

